

Lütviyyə Əsgərzadə

filologiya elmləri doktoru, dos.

Qarabağ ədəbi mühiti: Mirzə Ələsgər Növrəs

Qarabağ ədəbi mühitinin yetirmələrindən biri də Mirzə Ələsgər Növrəsdir (1836-1912). “Asinin və mərhum Hacı Seyid Əzimin müasiri və sair şüaraların mümtəzı” Mirzə Ələsgər Növrəs Şuşada doğulub, Şuşada yaşayıb, Şuşada vəfat edib. Şuşa şəhərində, Mirzə Həsən qəbristanlığında dəfn olunub.

Gənc yaşlarından bədii yaradıcılığa başlayan Növrəs Xurşidbanu Natəvanın rəhbərlik etdiyi “Məclisi-üns”ün fəal üzvlərindən olmuş, eyni zamanda Mir Möhsün Nəvvabın “Məclisi-fəramuşan” məclisinin yığıncaqlarında iştirak etmişdir.

Həyatı və yaradıcılığı Qarabağ ədəbi mühitinin ən parlaq dövrünə (XIX –XX əsr) rast gələn Mirzə Ələsgər Növrəsin şeir-sənət ocağı Şuşada doğulması, Şuşa ədəbi mühitində pərvəriş tapması ədəbi yoluna işıq salmışdır. Ədəbiyyatşünas F.Köçərli bu mühiti belə xarakterizə edir: “Şuşa şəhərinin ab-havasının təsirindən və torpağının bərəkətindən burada çox zürəfa, üdəba və şüəra vücuda gəlir. Belə ki, Şuşa qalası Zaqafqaziyanın Şirazi mənzələsində olub,ərbabi-zövqü səfa oymağı və əhli-hal və sahibi-dil yatağı hesab olunur” [8, 163]. “Şuşa şəhərinin ab-havasının təsirindən və torpağının bərəkətindən vücuda gələn şüəra” [8, 163] Növrəs, yalnız Qarabağ mühitində deyil, bütövlükdə Azərbaycanda tanınan, Seyid Əzim Şirvaninin “həmdərdlərindən” biri, “həqiqi şair və əhli hal” idi.

XIX əsrin II yarısı, XX əsrin ilk illərində poeziyada keçid prosesini yaşamış, yaradıcılığında klassik Şərq poeziyası, Divan ədəbiyyatı ənənələrini davam etdirmiş Mirzə Ələsgər Növrəs, qəzəl, 97 mütəəmməs, təxmis, növhə, əxlaqi-didaktik səpkili və s. şeirlər yazmışdır. Mirzə Ələsgər Növrəsin yaradıcılığında ədəbiyyatşünaslığın poetik janrlarından sayılan qəzəlləri aparıcıdır. Onun qəzəllərində Füzulinin ruhu duyulur:

QARABAĞ ƏDƏBİ MÜHİTİ: MİRZƏ ƏLƏSGƏR NÖVRƏS

Qarabağ Azərbaycandır!

Məni-bimarə müddətdir olub yağı qara gözlər,
Könüldə tari-müjganın qalıb baqi, qara gözlər.
Töküb peyvəstə qanım mərdümü, dünyayə faş olmuş,
Olubdur ogri qaşının qan ortağı, qara gözlər.
Dəgil eymən xətasından nəzər ərbabı, ondandır,
Olub məkri-fusuni-hiylə yığnağı qara gözlər.
Əzizim, məhvəşim, şuxim, nigarım, bəs nədir bais,
Qara gündə qoyubdur əhli-üşşaqi qara gözlər?!
Nə cürm etmiş, nəzərdən saldın axır rüzgar içrə,
Dəmadəm Növrəsi-məhzuni-müştaqi, qara gözlər [6, 163].

Aşağıda verilən nümunələrdən şairin bu qəzəlləri ömrünün qürub çağında, özünün vurğuladığı kimi, "pirlik əfrudəsində" yazdığı və bir az da şikayət notları hiss olunur:

Fələyin ruzi-əzəl mən belə pərvərdəsiyəm,
Ah, qəm ləşgərinin şövq ilə sərkərdəsiyəm,
Neçə müddətdi konül bəzmi-səfa təşnəsidir,
Zindədil hal bilən əhli-vəfa mürdəsiyəm.
Şəhr əhli neçəsi eylədi çox zülm mənə,
Qeybətü töhmətin axır belə pəjmürdəsiyəm.
Hər dənizadə mənim üstümə qalxızdı ayaq,
Deməzəm bir söz ona bəs ki, həya pərdəsiyəm.
Növrəsa, rəvnəqi-əyyami-cavanlıq getdi,
Zövq əhli deyiləm, pirilik əfsürdəsiyəm [6, 277].

Növrəsin yaradıcılığında M.Füzulinin "Divan"ındaki iki qəzələ yazdığı təxmisləri xüsusilə diqqət çəkir. M.Füzuli kimi, böyük söz sərrafının qəzəlinə təxmis yazmaq şairdən böyük hünər tələb edir. Digər tərəfdən, təxmis sələf kimi götürülən müəllifin qəzəl janrının poetik xüsusiyyətlərinə uyğun tərtib olmalı, sənətkarın poetik qanunlara xüsusi ustalıqla yanaşılmalı, layiqli bir xələf olduğunu göstərməli, eyni zamanda yeni bir poetik üslub göstərməklə və öz mövqeyini qoruyub saxlamalıdır. Bu baxımdan Mirzə Ələsgər Növrəsin Məhəmməd Füzulinin qəzəlinə yazdığı təxmis gözəl poetik nümunədir:

Mən həbibə pakizadəm, ey gürühi-əşkiyə
Bulmuşam kuyi-vəfada rahi-təslimi riza
Aşiqəm yüz min bəlayə "əlbəla-ül-livəla"
"Qəd ənərəl eşqə lil üşşaqi-minhacəl hüdä

Qarabağ Azərbaycandır!

Saliki-rahi-həqiqət eşqə eylər iqtida .

” Ey könül, rəncü ənasir zövq buldun eşqdən

Aşiqi-həqsən, cəfasız zövq buldun eşqdən Fəxr qıl,

Növrəs, bəhasız zövq buldu eşqdən

“Ey Füzuli, intəhasız zövq buldun eşqdən

Böylədir hər iş ki, həq adilə qılsan ibtida. ”

Növrəs, Füzulinin qəzəlinə yazdığı təxmislərin bəzisinə o qədər “fəsaḥət və bəlaḡət izhar edir” ki, Füzuli ilə Növrəsin qəzəlini fərqləndirmək çətin olur. Olursa da bu, F.Köçərlinin təbirincə desək; “xeyli dəqiq və nazik anlayan ədib istər ki, Füzulinin kəlamını ona tərcih qılıb, mümtaz olunan məqamü nüqtələrini göstərsin”:

Verib könlü zar etməyə bari qəm,

Əlif qamətim xəm qılıb bari-qəm.

Müqəyyəd könül ol səri-müyədir,

Dəmadəm işim şur ilə muyədir.

Ayaqdan salıbdır il ahim mənim,

Qurtarsın bu qəmdən ilahim mənim.

Ona bəzl edim can ilə varımı?!

Vəfalı ola dəhrdə yar odu,

Hə kim, Növrəsi yandıra yar odu [6, 173].

Mirzə Ələsgər Növrəsin nəzirələri öz poetikliyi və özünəməxsusluğu ilə seçilir. Bunlardan biri də Abbasqulu Ağa Bakıxanovun “Gürcülər arasında” mənzum məktubundakı “Şəklin göstərir” rədifli qəzəlinə [2, 427] yazdığı nəzirədir:

Könlüm elə pünhandır, geysulər arasında,

Şanə gəzibən tapmaz yüz mulər arasında.

İstər ki, çəkkə Mani tərhini qaşın, bilməz,

Peyvəstə kəşəkəşdir əbrulər arasında.

Məstanə xumar gözlər hərdəm mənə al eylər,

Qaldım nə yaman yerdə cadular arasında.

Bimar gözüm, cana, salmış məni bir halə,

Səhrayə düşüb gəzdim ahulər arasında.

Ta mən ki, cüda düşdüm ol yar vüsalından,

Varmı görəsən söhbət bədgulər arasında?!

Qarabağ Azərbaycandır!

Əğyarə vəfa etmək, üşşaqə cəfa, Növrəs,

Bilməm bu nə adətdir məhrulər arasında?! [6, 165].

Digər tərəfdən, Mirzə Ələsgər Növrəsin yazdığı qəzəl, nəzirə, xüsusən müxəmməslər XIX əsrdə bu janrın Azərbaycan ədəbiyyatında nə qədər inkişaf yolu keçdiyini göstərir. Klassik Şərq, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında daha çox təsadüf edilən, Molla Pənah Vaqifin Molla Vəli Vidadi ilə, Qasım bəy Zakirin Mirzə Fətəli Axundovla, Seyid Əzim Şirvaninin müasirləri ilə müşairələrinə Növrəsin yaradıcılığında da rastlanırıq. Bu müşairələrin (şeyirləşmə, deyişmə) bəzisi dostcasına yazılmış, bəzisi isə ədəbi-ictimai mövzulardadır. Seyid Əzim Şirvaninin Mirzə Ələsgər Növrəsə “öz həmdərdlərindən bəzilərinin gülşəni-bəqaya vaxtsiz pərvaz edib, onu məhzünü məyus qoymalarını zikr edib hali-dildən yazdığı qəsidə də dostanədir.

Səlam olsun sənə, ey Kəbəyi-əhli-səfa, Növrəs!

Minayi-kuyinə olsun dilü canım fəda, Növrəs!

Mənə (biganədən) biganə oldun aqibət, ey şəh,

Səninlə olmayaydım kaş əzəldən aşına, Növrəs!

Məgər yox mehribanlıq Şişənin abü həvasında,

Dönübdür daşə könlün, ey rəfiqi-bivəfa, Növrəs!

Nə bir peyğam göndərdin bu müddətdə, nə bir qasid,

Məgər belə olurmuş aşinalıq, mərhəbə, Növrəs?!

Əlimdən getdi Asi, ol rəfiqi-xoşəda, Növrəs!

Qüsurun var, əgər etsən qəbul, (ey) pişva, Növrəs!

Çəkil, ənqayi-Qaf ol bir qənaət içrə Seyyid tək,

Verər məqsudini ol xaliqi-ərzü səma, Növrəs! [14, 178-79].

Şirvaninin Növrəsə yazdığı qəzəl-qitədə

Növrəs, ey həmdəmi-bimehr, şəhi-səngindil

Ki, pərivər bu gün mənzü olub Şişə sənə.

Sənsən ol qəsri-müşəyyəd ki, rəhi-rüfətdən,

Yetməz, ey pak güftər, sülləmi-əndişə sənə,

Çərxi-minayi sənə eylədi sağər qəmərini,

Gördü ta Şişədə vardır həvəsi-şişə sənə.

Sənsən ol nəxli-bünərpərvəri-baği-məna

Ki, olub danişü fərbəngü xirəd rişə sənə.

Dün eşitdim ki, Kərimxani-fələkçakərdən

Tapılıb aiəmi-imkandə bir pişə sənə.

Qarabağ Azərbaycandır!

Qüvveyi-təbdə sən şiri-neyistani-süxən,

Bais oldur ki, bu gün qismət olub bişə sənə.

Seyyida, Şişə tərəf səngi-mələmət atma,

Ta ki ustadi-hünər vurmaya bir tişə sənə [14, 180].

Qəzəl-qitədən də göründüyü kimi, Seyid Əzim Şirvani ilə Mirzə Ələsgər arasında dostluq, mənəvi yaxınlıq olub və qəsidənin yazılmasına Seyid Əzimin Növrəsdən bir xəbər olmaması səbəb olub (Növrəsin Xurşidbanu Natəvan və Seyid Əzimlə məktublaşdığı məlumdur). Seyid Əzim Şirvani Növrəsi dostluq və sədaqətdə bivəfalıqda qınayıb şikayət etsə və “namehribanlıq Şişənin abü həvasında” görsə də, “sonradan şair dəhri-dunun inqilabından pərişanhal olmağını, cəmiyyətiəhibbasını və zövqü-səfasını gərđişi-fələk bərhəm qılmasını və yarü ənsarının dağılıb təfriqə düşməsinə bir-bir zikr edib, rəfiqi-xoşədası Asinin və ustadi-mükərrəmi Yusifinin gürği-əzəlin yadıqəddarənəsində seyd olmağını naleyi-cansuz ilə yad qılır. İntihayi-kəlamda Növrəsə öz tərəfindən nəsihət üzü ilə deyir ki, sənin havadisədən sümüklərin şikəst olsa, əbnayi-zəmanədən mumiya təmənna eyləmə; gülşəni-rizvandən badi-səbə sənə buyi-cənnət yetirsə, qəbul etmə; əgər qəsri-müşəyyəd qeysəri-Rum təklif qılsa, ona meylü rəğbət göstərmə; Seyid tək çəkil qənaət guşəsinin birində ənqayiQaf kimi qərar tut; qadir rəzzaq sənin qismini göndərəsidir, həyati-müstəar eyni mətləb deyil, eyni mətləb yüz səyü ehtimam ilə feyzi-bəqanı arayıb bulmaqdır. Məktubdan təsirlənən Növrəs, dostuna, Seyid Əzim Şirvaniyə cavab yazır:

Fələk rəsmi budur, Seyyid, məni səndən cüda qılsın,

Əsiri hier edib, yüz ahü dərdə mübtəla qılsın.

Mədari-çərxi-dunpərvər budu, ey arifi-salığ

Ki dil əhlinə ruzi günbəgün dərdi bəla qılsın.

Vəfasız çərxi zülmündən hanı asudədil aşiq,

Onun dövründə kimdir yarilə bir dəm səfa qılsın?!

Dolanır naqisi dünyayı-dun hər dəmdə kamınca,

Hanı bir əhli-dil kim, kam ilə xeyri-dua qılsın?

Olub mehrü məhəbbət məhv dünyadan yəqinimdir,

Hanı dərd əhli, Novrəs dərdinə bir dəva qılsın? [8, 165].

Mirzə Ələsgər Növrəsə Nəvvabın yazdığı şeirlər (mürəbbə) diqqətçəkicidir:

Növrəs, nə yatıbsan qəflət içində

Ağırlaşmış gözün qanə dönübdür.

Bahar olub, məgər yoxdu xəbərin?

Səthi-cahan gülüstanə dönübdür [4, 29].

Şuri düşüb məhrulərin cahanə,

Nazlar satar, naziklərə şahənə

Qarabağ Azərbaycandır!

Düşməz ələ Növrəs belə bəhanə

Səthi-cahan gülüstanə dönübdür

Növrəs xəstə yatdığı zamanda Mir Möhsün Nəvvab ona yazdığı şeirdə “üns” əhlindən gen gəzməsinə işarə edir:

Ahın yenə Növrəs, yenə səbgir olubdur,

Suzi-dildən nədən çəkirsən nəva

Bulud kimi qəmdən qəlbin doludur,

“Üns” əhlindən məgər görübsən cəfa?

Dərdi dilin dualıq olsa, əgər

Fəramuşxanəyə sən eylə güzər

Nəvvabınız yazar sənə dualar,

Suyun içən kimi, taparsan şəfa

Nəvvab, qıl, şükür xudanı izhar,

Sünətə bax, sanə`ətə pey apar,

Zahir edir cəlvəsini bu asar,

Səthi-cahan gülüstanə dönübdür [4, 29-30].

“Məclisi-Fəramuşan”ın üzvlərinə ikinci şikayət

Biri Mirzayi Növrəsdür ki, vəqifdir əsrarə,

Xüsusən böylə işlərdə Cənabı xeyli danadır [4, 31].

“Bəhram bəy Fədainin tərifı”ndə Xan Qaradağını, Baki, Mirzə Növrəsi də unutmur. O yazır:

Biri Qaradağı ki, şəni alidir ali,

Onun həm şəni, həm şeiri

“Fəramuşan”dadır əşhər.

Biri Mirzayi-Növrəsdür ki, pirandır xəmusanə,

Odur əşar aləmində qamu şairlərə rəhbər [4, 34].

Şuşada fəaliyyət göstərən "Məclisi-üns" poetik məclisinə Xurşud Banu Natəvan, "Məclisifəramuşan"a ("Unudulmuşlar məclisi") isə Mirzə Möhsün Nəvvab başçılıq edirdi. Poetik məclislər arasında sıx əlaqə mövcud idi və şairlər bir-biri ilə yazışırdılar. Bütövlükdə XIX yüzilliyin ədəbiyyatı, Qarabağ ədəbi məktəbinin yeni yüksək mərhələsi sayılan XX yüzilliyin ədəbiyyatına keçid üçün möhkəm zəmin hazırlamışdır. Ümumiyyətlə, “Məclisi-üns”ün şairləri arasında bir-birinin qəzəlinə nəzirə yazılması faktı çoxdur. Məsələn, Xan qızı Xurşidbanu Natəvanın “Ağlaram” rədifli şeirinə bir çox bənzətmələr yazılmışdır. Bu bənzətmələrdən birinin müəllifi “Məclisi-üns”ün üzvü

Qarabağ Azərbaycandır!

Mirzə Rəhim Fənadırsa, Fənanın səsinə səsverənlərdən biri də Həsənalı xan Qaradağidir. H.Qaradaği isə öz şeirini Mirzə Ələsgər Növrəsə xitabən yazmışdır:

Yox məndə səbr firqəti-cananə, ağlaram,

Düşdüm dedim bu atəşi-hirmanə, ağlaram... [13, 313].

Dostu Həsənalı xan Qaradağinin şeirini cavabsız buraxmayan Növrəs, ona xitabən yazmışdır:

Səbr eylə cövrü-firqəti-cananə ağlama,

Salma özün bu atəşi-hirmanə, ağlama [13, 195].

Və ya, Nəvvabın “Aşiq oldum naghahan bir suxi-bipərvayə mən” – misrası ilə başlayan qəzəlinə Fatma xanım Kəminə aşağıdakı cavab vermiş:

Eşqdə sud etmədim, düşdüm dəxi sevdəyə mən,

Tapmadım bir sud, oldum belə bisərməyə mən [13, 300].

Həmçinin, öz ürək çırpıntılarını da cavab-bənzətmədə onunla həmdərd olan Nəvvaba və ”Məclisi-Fəramuşan”ın digər üzvlərinə; Həsənəli xan Qaradaği, Mirzə Ələsgər Növrəsə, Məşədi Əyyub Bakiyə, Abış bəyə çatdırmışdır:

Xaki-kuyi-dərgəhi-Nəvvab olaydım kaş ki,

Bulmuşam bəxtimi, yetməm rütbeyi-əlayə mən.

Abışa, bilmiş Qaradaği Kəminə dağlanıb,

Olalı sərkar Növrəs, Bakiyə həmsayə mən! [13, 130].

Beləliklə, məclis üzvləri şairlər arasında bu cavab-bənzətmələrdə də şeirləşmə davam etmişdir. “Məclisi-üns” üzvləri yalnız bir-biri ilə deyil, digər ədəbi məclislərlə də yaxından əlaqə saxlamışdır. H.A.Agəh Şamaxıya gələrək, Seyid Əzimə qonaq olmuş, onunla məktublaşmış, M.Məmai bir neçə dəfə Şamaxıya gəlmiş, orada şeir və musiqi məclisində iştirak etmişdir. Şirvan şairlərindən Mirzə Əbdüləli Hilali Şirvani dəfələrlə Şuşaya gələrək, “Məclisi-üns”də iştirak etmiş, Növrəs, Məmai, Həsən, Agəh və digər Qarabağ şairləri ilə xüsusi dostluq etmişdir. Agəh şeirlərindən birində onun Şuşaya gəlişini Yaqubla Yusifin görüşünə bərabər tutmuşdu. M.Ə.Hilali Şirvani “Məclisi-üns” şairlərinin hər birini səciyyələndirən şeir yazmış, burada adları çəkilən Məmai, Səməd bəy, Agəh, Məxfi və Növrəs də öz növbəsində ona cavab vermişlər. Onların şeirlərində Hilali Şirvani arif və nüktəşünas kimi səciyyələndirilmiş, onun sənətkarlığına yüksək qiymət verilmişdi” [9, 162-63]. M.Ə.Növrəs yalnız ədəbi məclislərin üzvləri və Azərbaycan şairlərinə təxmis yazmamış, Türkiyədə gedən ictimai-siyasi hadisələri və türk şairlərinin də yaradıcılığını izləmiş, Osmanlı şairəsi, Qazi Osman paşanın qızı Nigar xanımın “Yarəb, nə üçün zari - Nigari bu cahanda,/Naşad edəcək çoxsa da bir şad edəcək yox” [15] misralarına təxmis yazmışdır.

Fəryad ki, fəryadıma imdad edəcək yox,

Əfsus ki, qəmdən məni azad edəcək yox.

Axır belə təqdir qılıb xaliqi-yekta,

Dəryayi-sədaqət yetirə gövhəri-məna,

Qarabağ Azərbaycandır!

Mirati-məvəddətdə ola surəti-ziba,

Təsiri məhəbbətlə yığılmış gözəl, əmma

Viranə dili bir dəxi abad edəcək yox.

Tarı, yaşasın ali təbari bu cahanda,

Xahanları xoşnud ola bari bu cahanda,

Öldürdü bu qəm Novrəsi-zari bu cahanda,

Ya rəb, nə üçün zari Nigari bu cahanda

Naşad edəcək yoxsa da bir şad edəcək yox? [8, 167].

Növrəsin tərəcibənd şəklində yazdığı şeirlərindən biri də 1898-ci ildə ali-Osmanın (tariximəsihiyyənin) yunanlar ilə etdiyi müharibədə zəfər qazanmasına yazılmış mədhiyyədir. Şair, şeirdə Osmanlının qorxmaz, cəsur rəşadətli əsgərlərini, daha çox Sultan Əbdülhəmidə vəsf edir. F.Köçərliyə görə, Növrəsin “əsgərlərin tərifini və tövsifini unudub, cənab Sultan Əbdülhəmid həzrətlərini bipayan mədh etməsi fəthnaməni bir növ əhəmiyyətsiz eləyir. “Beş bənddən ibarət fəthnamənin hər bəndinin sonuncu beytləri belədir:

Röyəti-iqbalına olsun kətib:

Həcrü minəllahi və fəthün qərib (Kömək Allahdandır və qələbə yaxındır).

F.Köçərlinin “Fəthnamə”nin axırıncı bəndini “Mirzə Ələsgər Növrəs” oçerkinə nümunə üçün daxil etməyi lazım bildiyi tərəcibənddə yazılır:

Yarın ola, ey şəhi gərunvüqar,

Kaşifi-ayati-xudavəndigar!

Ruzi-əzəl tutdu, bu məşhurdur,

Kongereyi-ərş onunla qərar.

Ərsəgəhi-qəzvədətövhis üçün

Oldu səbəb qayimeyi-Zülfüqar.

Yarın ola sidq ilə siddiqi pak,

Oldu o, peyğəmbər üçün yari-ğar.

Həqqilə batil üzrə Faruq fürəoq

Qoydu, edib dini-mübin aşikar.

Aləmi-əsrar odu Zünnureyn (Məhəmməd Peyğəmbərin iki qızını aldığı üçün Xəlifə Osmana verilən ad)

Katibi-ayati-xudavəndigar.

Min yaşasın dəhrdə Osman paşam,

Oldu əcəb banii-tədbiri-kar.

Qarabağ Azərbaycandır!

Kəbeyi-məqsudə yetib şövq ilə

Ədhəmi-alinəsəbi-namdar.

Cümləsi üçün həmleyi şiri-qərin,

Rəzmgəhə qoydu qədəm üstüvar.

Cümlə səpəskərlərə səd mərhəbə,

Eylədilər hishəsini tarmar.

Səngəri xali qoyuban cümləsi

Rahi-əzimet tutub etdi fərar.

Qəlbi-sipəh tapdı pərakəndəlik,

Qövmi-ədu qətlə yetib bişümar.

Növrəsi-biçarə bunu zikr edər,

Sultana nüsrət verə pərvərdigar.

Röyəti-iqbalına olsun kətib:

“Nəcrü minallahi və fəthün qərib” [8, 3169].

Növrəs “Məclisi-üns”ün musiqi ilə keçən yığıncaqlarına da başçılıq etmişdir. Belə ki, “Məclisiüns”ün üzvləri Novruz bayramlarını da xüsusi təntənə ilə qeyd edər, bir yerə cəm olaraq, bayram münasibətilə qəzəllər, bahariyyələr, bayram qəsidələri yazardılar. Bu bayram məclislərinə musiqi xüsusi şənlik və ruh verirdi. Musiqi məclislərinə başçı seçilərdi. “Padşah” adlandırılan həmin şəxs 102 məclisin gedişinə, qayda-qanuna əməl edilməsinə rəhbərlik edərdi. Mirzə Ələsgər Növrəs də belə başçılardan olmuş, “Məclisi-üns”ün yığıncaqlarına musiqi ilə keçdikdə ona rəhbərlik etmişdir. XIX əsrdə musiqi məclislərinin çoxunun xüsusi başçısı olmuşdur. Mir Möhsün Nəvvab, Mirzə Ələsgər Növrəs (Şuşa), Seyid Əzim (Şamaxı), Kərim ağa Salik (Bakı) belə başçılardan idilər. Göründüyü kimi, şeir (xüsusilə klassik Şərq poeziyası) musiqinin ayrılmaz bir hissəsi olmuş, şairlər musiqini şeir qədər, musiqiçilər də poeziyanı musiqi qədər sevmişlər” [11].

Xaqani, Nizami, Füzuli, kimi klassiklərimiz kimi, Növrəs də növhələr yazmışdı. XIX əsr növhəmərşiyələri də klassik poeziya ilə bağlı idi; “dini ənənədən yox, ədəbi ənənədən yaranmışdı. Klassik şeirin ictimai kədər motivləri davam etdirilən Növhə-mərşiyələr İslam-Sərq tarixində yaşanmış qanlı hadisələri, məzmun etibarı ilə, məzhəb; sünnü-şiə qarşıdurmasını, xüsusən şiə təəssübkeşliyini əhatə edirdi. Müəyyən məsələlərə münasibətdə dini səciyyə daşmasına baxmayaraq, mərşiyə şərinə dünyəvilik və tarixilik humanizm ideyaları, məzhəbindən asılı olmayaraq insanın azadlıq hisslər güclüdür. Lakin bu azadlıq, humanizm mərşiyə şeirinə ictimai mahiyyət qazandıra bilmirdi. Mərşiyə yazan şairlərin mədh etdiyi; Məhəmməd Peyğəmbər, Əli, Hüseyn və s. kimi qəhrəmanlar tarixi şəxsiyyətlər olsa da, onları mövhumiləşdirdikləri üçündür. Qumri, Raci. Dilsuz, Asi kimi şairlərlə yanaşı, Mirzə Ələsgər Növrəsin də mərşiyələri eyni mötəvdə idi. Füzuliyə təxmislərindən birində özünü “Növhəxan” adlandıran Növrəs, “Ya Əli, dil türreysi-tərrarın eylər arizu,/Zülmət içrə mətləlülənvarını eylər arizi”, - misraları ilə başladığı növhəsini belə bitirir:

Arizə qan yaşı gözdən cari eylər müttəsil,

Qarabağ Azərbaycandır!

Növhəxandır Növrəsi-məhzuni-müztər ilbəl,

Ya Əli, ruzi-cəzadə qoyma qalsın münfəil.

“Arizuməndi-vüsalındır Füzuli xəstədil,

Vəslin istər, dövləti-didarın eylər arizu” [8, 171].

Mərsiyə şeri Azərbaycan ədəbiyyatında süjetli lirikanın inkişafına xeyli təsir göstərmiş, insanın daxili dünyasının, subyektiv hisslərinin canlı və təsirli təəcəssüm etdirilməsində, poetik dilin orta əsrlərə məxsus qəliz ərəb-fars tərkiblərindən təmizlənməsində və sadələşməsində müəyyən qədər əhəmiyyətli rol oynamış, bəzi əsərlər poetik-struktur baxımdan bəzi keyfiyyətlər qazanmışdı. Hətta yüksək bədiiliyi və şeriyyati ilə Növhə və mərsiyələrin bir çoxu fərqlənir. Yazılan növhə-mərsiyələr əsasən, Şərq tarixində yaşanmış tarixi hadisələr və yazılan əsərlər “ruhani poeziya” olsa da, “məzmununda, daxili mayasında həyatilik, tarixilik” olan növhələr sırf dini ədəbiyyat deyil. Hicri tarixiylə 61-ci il məhərrəm ayının 10-da (miladi 680-cı ilin oktyabr ayı) baş vermiş Kərbəla müsibətlərindən bəhs olunan növhələrdə şairlər baş vermiş hadisələrdən tarixi əhvalat kimi danışır, əsasən, Məhəmməd peyğəmbər (570-632), Əli ibn Əbu Talib (598-661) təriflənir, Peyğəmbərin ailə üzvlərinə qarşı ədalətsiz davrananlar pislənir, lənətlənir, Əlinin, Hüseynin ölümü, ədalət, haqq uğrunda şəhidlik kimi dəyərləndirilirdi. Yazılan “tarixi-dini şeirlər yalnız məsciddə oxunmurdu. O, xalqın məişətinə daxil olmuşdu; yas məclislərində, ölü yerlərində oxunan belə şeirlər dinləyicilərin qəlbinə rıqqətə gətirir, hissləri və duyğularını kövrəkləşdirirdi. Dinləyicilər məğlub olanın şəhidliyinə, onun dəstəsinin əsir düşməsinə təəssüflənir, göz yaşı axıdırdılar. Lakin mərsiyə şeri oxucularda bədbin əhvali-ruhiyyə yaratmır, əksinə, oxucunu mənəvi təmizliyə, əxlaqi saflığa çağırırdı. Yezidin imamlara etdiyi zülmü gözləri qarşısında canlandıran oxucu, yaxud dinləyici daxilən bu ədalətsizliyə qarşı çıxır, qəddarlığa və zalımlığa nifrən yağdırır, lənət oxuyur, hətta zülm və ədalətsizliyə qarşı etiraz və mübarizə ruhunda səfərbər olunurdu. “Bədii kökləri və estetik təbiəti etibarilə də mərsiyə Azərbaycan ictimai gerçəkliyinə və ədəbi fikrinə yad deyildi. Məlumdur ki, ölən qəhrəmana, həyatdan köçmüş əziz bir adama sevgi, məhəbbət ifadə edən yanıqlı nəğmələri daha təsirli şəkildə ifadə edən xüsusi adamlar da olmuşdur. Yəni Azərbaycan mərsiyəsi öz mayasını Azərbaycan xalq ədəbiyyatından, ailə-məişət nəğmələrindən, oxşama və ağılardan götürmüşdür. Növrəsin də bu janrda yazdığı çox təsirli “növhələri və münacatə rübaiyyatları”ndan birinə nəzər salaq:

Ta Şamə tərəf oldu rəvan məhmili-Zeynəb

Afaqa əsər eylədi ahi-dili- Zeynəb.

Üryan dəvə üstə yetişib küçəvi bamə

Şam içrə tamaşağəh olub xas ilə amə,

Şad oldu cəfa əhli, o gün yetdi məramə,

Bir məscidi-viranə olub mənzili-Zeynəb.

Zülm ilə düşüb ali-Əli dərbədə, ey çərx,

Şərm eylə ki, ta olmaya xunun cigər, ey çərx,

Qıldın bu qədər cövrü-cəfanı məgər, ey çərx,

Ahi lə müxəmmər olub abi-güli-Zeynəb.

Qarabağ Azərbaycandır!

Novrəs bu əzadə yetirib göylərə ahın,
Sürtəydi Hüseyn qəbrinə bu ruyi-siyahın,
Bağışla, hamu şüalərin cürmü günahın,
Yarəb, bəhəri-möhnəti-dərdi-dili- Zeynəb! (Köçərli, s. [8, 169-70].
Və ya;
Mənəm, ey qövm, gülüstani-Əlidən bir gül,
Xəlv olubdur babamın vasitəsiylə cüzü kül,
Qəddi-bisayəsindir aləm üçün sayəvü zül.
“Çıxdı bir gün ki, ziyasında təməmiyyə-rüsul
Oldu məhv öylə ki, xurşid şüasinə Süha.”
Növrəs Füzuli qəzəlinə yazdığı təxmislərdə də eyni mövzuya toxunur.
Yandıra sizləri, ey qövmü-cəfa, nari-cəhim,
Lən edə sizlər üçün qadiri qəhharü-qəvim,
Müctəba könlü olub mətəmi-Qasimdə dü nim,
“oldu bavari-cəhan rəvnəqi bir dürri-yetim
Ki, deyil iki cahan hasili ol dürrə bəha.”
Eşidib Novrəsi-miskin bu müsibət xəbərin,
Təbdən sərf qılır lölövü dürrü gövhərin,
Təziyəxanı olubdur şəhi-cinnü bəşərin,
“Ey Füzuli, rəhi-şərinə tut ol rəhbərin,
Bu təriq ilə zəlalətdən özün elə pəha” [8, 171].

XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitinin görkəmli şairlərindən olan Mirzə Ələsgər Növrəs eyni zamanda maarifçi-pedaqoq kimi fəaliyyət göstərmişdir. Dərsliklərə ehtiyac olduğu dövəmdə dərs vəsaiti tərtib etmək kimi müqəddəs missiyanı üzərinə götürən şairin “Pəndi-ətfal” məsnəvi toplusundan uzun müddət məktəblərdə əyani vəsait kimi istifadə olunmuşdur. M.Ə.Növrəsin adı keçən “Pəndi-ətfal” poeması Bəşir bəy Aşurbəyovun xərci ilə, 1900-cu ildə Tiflisdə, K.Ünsizadənin mətbəəsində çap edilmişdir [8, 163]. Kitabın “Proloq”undan şairi belə bir əsər yazmağa sövq edən görkəmli pedaqoq və ədib Soltan Məcid Qənizadə olduğu, Qənizadənin uzun illər gülə, bülbulə, eşqə, təriqətə dair şeirlər yazan sənətkara “pəndi-ətfal”a dair “vəqt iqtizası”na uyğun əsərlər yazmağı məsləhət gördüyü məlum olur. Sultan Məcid Qənizadə ilə Bakıdakı şəxsi görüş və söhbətdən ruhlanan Mirzə Ələsgər Növrəs, “Pəndi-ətfal” adlı pedaqoji-didaktik dərsliyini yazır. Əsərin əvvəlində şairin özü bunu qeyd edərək yazır:

Tapmısan nəzmü-nəsrə də şöhrət,
Heyfən, tazə halə qıl rəğbət.

Eylə təhrir pəndi-ətfali,

Xeyrdən məktəb olmasın xali [5, 49].

N.Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi”, A.Bakıxanovun “Mişkatül-ənvər” poemalarının təsiri hiss olunan “Pəndi-ətfal” öyüd, nəsihət və “Məsəl” başlıqlı təmsilləri ehtiva etdiyi üçün əsərin vahid süjet xətti yoxdur, kompozisiya-struktur baxımından lirik parçalarla epik səciyyəli hekayət və təmsillərin növbələşməsi şəklində qurulmuş, ayrı-ayrı hissələrə ayrılmış bölmələrə; “Kitabın yazılmasının səbəbi”, “Hekayət”, “Məsəl”, “Muxatəb”, “Pənd” və s. adlar verilmişdir. Lirik-epik poema olan “Pəndi-ətfal”dakı bölmələrdə şairin ifadə etdiyi əxlaqi-didaktik fikirlərin, öyüd-nəsihət, təmsillərin hər biri kiçik yaşlı uşaqların təlim-tərbiyə və təhsilində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, onlara mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər aşılayır.

“Pəndi-ətfal”ın öyüd-nəsihət səciyyəli “Pənd” və “Hekayət” hissələri S.Ə.Şirvaninin “Rəbiülətfal”ında olduğu kimi müəllifin öz oğluna müraciəti şəklindədir və bu fikrin ifadəsi üçün bədii 104 üsuldur. Şeirin qəhrəmanı ağıllı, müdrik atadır. Zəngin həyat təcrübəsi olan ata hansı sifətlərin yaxşı, hansının pis olduğunu bilir. Öz övladlarına ümumilikdə, gənc nəsə müraciətində xeyirxahlıq, doğruluq, səmimiyyət, böyüklərə hörmət - ehtiram, alicənablıq kimi nəcib insani sifətləri təbliğ edir və həmin sifətlərin fəzilətlərini konkret nümunələr əsasında göstərir. Təbii ki, bu keyfiyyətlərin əksini: sərxoşluq, oğurluq etməyi, qumar oynamağı, rüşvət-haram yeməyin insana bir faydasının olmayacağını, əksinə bəla gətirəcəyini vurğulayırdı. Növrəsin “ey oğul” xitabı yalnız öz oğluna deyil, bütün oğullardır və şair bu müraciəti ilə bütün uşaqları elm, maarif yoluna çağırır, bu yolda onlara nəsihətlər verir: elm öyrən, mərifət qazan, xalqa ehtiram göstər, haqqı unutma, pis insanlarla oturub durma, yaxşılarla yoldaşlıq et, ədəbli ol, qəlbinə pis hislərdən təmizlə, xeyirxah ol, qəlbinlə dilini bir et, namuslu ol, nadan və cahillərdən uzaq ol, əməyi sev, zəhmətlə yaşa, avara gəzmə, şəraba meyl etmə, halal yaşa, oğurluqdan və ayrılıqdan çəkin, insafli və xeyirxah ol, ağıllı məsləhətlərə qulaq ver, qeybətdən, böhtandan uzaq dur, lovğa və təkəbbürlü olma, həmişə alimlərə, özündən böyüklərə, ataanaya hörmət, ehtiram göstər və s. Ümumiyyətlə, “Pəndi-ətfal” başdan-başa hikmətli nəsihətlərlə, ibrətamiz deyimlərlə yüklüdür.

Növrəs, “Pəndi-ətfal”da rus təmsilnəvisi İ.A.Krılovun bir neçə təmsilini versə də, söylənən əxlaqi-didaktik mətləblərə uyğun seçilmiş təmsillərin hərfi tərcüməsini deyil, məzmununu vermiş, daha doğrusu, “Krılov təmsillərinin məzmununu milli dildə nəzmə çəkmiş, onlara sərbəst yanaşmış” [12, 241-248], təmsillərə milli kolorit qataraq öz fərdi düşüncələri əsasında orijinal sənət nümunələri yaratmışdır.

Şairin pedaqoji və əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlər ehtiva edən təmsilləri hər zaman aktuallıq kəsb edir. İnsan üçün tərbiyənin vacib olduğunu Tifl üçün tərbiyə münasibdir, /Nə münasib, bəlkə vacibdir [5, 69] vurğulayan şair gənc nəsəlin təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olan pedaqoqlara müraciət edərək onlara vəzifələrini, hər bir vətəndaşın şəxsiyyət kimi formalaşmasındakı məsuliyyətlərini xatırladır. Şəxsiyyət yetişdirmək üçün “bünövrənin” möhkəm olmasını və bünövrənin ilk tərbiyədən başladığını, tərbiyədə isə elmin rolunu vurğulayır. İbrətamiz məzmunlu məsnəvilərinin əsas ideyasını elm və təhsilin təbliği təşkil edən şair oğlunun təmsalında gəncləri elmlə, xumuş görmək istəyir. Şairin fikrincə, insan yalnız elm öyrənməklə mənfi cəhətləri özündən uzaqlaşdırıla bilər. Ümumiyyətlə, Növrəs “şeyrlərində humanist ideyanı əsas götürərək aforizmlərlə gənc nəsəli əxlaq kodeksini hərtərəfli idrak etməyə səsləyir.

Qarabağ Azərbaycandır!

Müasiri və dostu Seyid Əzim Şirvanidə olduğu kimi, Növrəsdə diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də onun oğluna müraciət formasıdır; “Gözüm nuru”, “cani-pədən”, “ey gözüm”, “nuri-didəm” və s. Xitablar sözün həqiqi mənasında qayğıkeş, fədakar ata xitabıdır.

Növrəsin ictimai məzmunlu şeirlərində XIX əsrin siyasi şəraiti də öz əksini tapmış, onun yaradıcılığından əyalət və şəhərlərdə mövcud çar mütləqiyyəti, habelə yüksək rütbəli rüşvətxor rus məmurlarının ölkəni özbaşınalıqla və zülmə idarə edib yerli insanları - müsəlmanları incitməsi qırmızı xətt kimi keçmişdir. Məsələn, “Dövr haqqında” və “Mabədi” şeirlərində xalqın acınacaqlı vəziyyətinə acıyan şair yazır:

Müsəlmanə qətli-müsəlman halal,

Olubdur, edib bir-birin payimal [6, 117]

Əslində bu məsnəvilərdə xalqa xitab edən şair, acgöz və rüşvətxor dövlət məmurlarını adil olmağa, böhtan, mərdiməzarlıqdan uzaq durmağa çağırır. Bəzən də xalqın hüquqsuz və mütiliyi, nadanlığı şairi daha kəskin çıxış etməyə vadar edir:

Hökumət yerində mən olsam əgər,

Müsəlmanı veyl edərəm sərbəsər.

Qırıb bir-birin bəlkə etsin təmam,

Budur düşmənin fikri hər sübhü şam! [6, 120].

İnsanların bəd əməllər törətməsini yalnız elm və sənətdən bixəbər olmalarında görəndən şairin fikrincə, bütün faciələrin başlanğıcı nadanlıqdır. Və nadanlığın aradan qaldırılması üçün elmdən bixəbər ruhaniləri köhnə təhsil üsulundan çəkəndirmək üçün hədislərdən misal gətirən şair, xalqı “məhddən ləhdə kimi elm öyrənməyə” çağırır. Digər tərəfdən, məktəblərin azlığından, mövcud təhsilin vəziyyətindən, şikayət edən şair, varlı insanlardan yeni məktəblərin inşa edilməsinə kömək etməyi xahiş edir:

Var hər yerdə xeyli dövlətli,

Sahibi-çiz, şəxsi hörmətli.

Məktəb əmrində etməmək təqsir,

Xərc lazımdı, şövq üzilə kəsir.

Qoymaq ətfalı tərbiyə təpsin,

Onlara niknamlıq qalsın [6, 79].

“Pəndi-ətfal” uşaq ədəbiyyatımızın təşəkkül dövrünün dəyərli nümunələrindən biridir. Növrəsin pədaqoji görüşlərini özündə ehtiva edən “Pəndi-ətfal” ana dilində məsnəvi formasında qələmə alınmış əxlaqi-didaktik poemadır. XIX əsrin yeni məzmun kəsb eləmiş didaktik poeziyasında Mirzə Ələsgər Növrəs də yazdığı “Pəndi-ətfal” əsərində yaşadığı cəmiyyətin, onun əxlaqi və hüquqi qanunlarının köhnəliyini, elmin, aqlın və mədəniyyətin əhəmiyyətini vurğulayır, elmə, təhsilə səsləyir, elmsizliyi korluq olaraq qiymətləndir, elmi-mərifətin insana lazım olduğunu vurğulayırdı:

“Qalmış q zülmət içrə, binuruz,

Qarabağ Azərbaycandır!

Gözümüz var, leyk biz koruz” [6, 174].

Şairin XX əsrin əvvəllərində yazdığı “Pəndü-ətfal” kitabı (1900), “Şərqi-Rus” qəzetinə və “Molla Nəsrəddin” jurnalına, eyni zamanda maarifçi müasirlərinə münasibətini də əks etdirir. Şair və ziyalı olaraq M.Ə.Növrəs yaradıcılığının ideya-məzmun və bədii forma-vəzn mənzərəsi, bu bədii irsin ədəbi prosesin inkişaf meylləri baxımından səciyyəsi və yeri əhəmiyyətli. “Mənbeyi-fəzlü kamalat olub bir çox mahir ədiblər və rəvəntəb şairlər ərseyi vücuda gətirən” [8, 152]. Şuşada doğulan Mirzə Ələsgər Növrəs Qarabağ ədəbi mühitinin görkəmli nümayəndəsidir.

Ədəbiyyat

1. Bakıxanov Abbasqulu Ağ. *Bədii əsərlər (Tərtib edən: Məmmədağa Sultanov). Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1986*
2. Əliyev Ə. *Qarabağ ədəbi mühiti və Mir Möhsün Nəvvab. Bakı:ADPU-nəş. 2016*
3. Təzkireyi-Nəvvab (redaktoru Vasif Quliyev). *Bakı:Azərbaycan nəşriyyatı, 1998*
4. Nəvvab M.M. *Təzkireyi-Nəvvab (çapa hazırlayan:Əkrəm Bağirov). Bakı:Azərbaycan nəş, 1998*
5. Növrəs Mirzə Ələsgər. *Pəndü-ətfal. Tiflis: Kamal Ünsizadə mətbəəsi, 1900*
6. Növrəs Mirzə Ələsgər. *Mirzə Ələsgər Növrəs. (ön söz və lüğətin müəllifi Ş.Cəmşidov, tərtib edən: Ş.Cəmşidov, N.Növrəsli). Bakı: Yazıçı, 1985*
7. Kəminə Fatma xanım. *Şeirlər (Toplayanı:Əzizə Cəfərzadə). Bakı: Gənclik,1971*
8. Köçərli Firidun bəy. *Azərbaycan ədəbiyyatı (Translitasiya edən: Ruqiyə Qənbər qızı). 2 cildə, I c., Bakı:Elm, 1981*
9. Qarayev N.S. *XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri. Bakı:Nurlan, 2012*
10. Qarayev N. “Təzkireyi-Ziyai” və “Təzkireyi-Nəvvab” haqqında bəzi qeydlər// *Əlyazmalar xəzinəsində. IV c. 4. – Bakı, 1976, s. 78-87*
11. Rahim M. *Natəvan // “Vətən uğrunda” jurnalı, 1943, № 8-9*
12. Rəsulova S.H. *Azərbaycan maarifçi-realist epik uşaq şeirində müsbət mənəvi-əxlaqi ideyaların təəcəssümü// Odlar yurdu universitetinin elmi və pedaqoji xəbərləri, 2019, №25, s.107-121*
13. *Poetik məclislər (Toplayanı və tərtib edən: Nəsrəddin Qarayev). Bakı:Yazıçı,1987*
14. Şirvani Seyid Əzim. *Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. II cild. Bakı, Avrasiya Press, 2005*
15. Yurdakul Ş. *Çağdaş Türk edebiyatı-I. Ankara, Bilgi yayın*

// *Ədəbiyyatda Qarabağ mövzusu: Respublika elmi konfransın materialları /Qərbi Kəspı Universiteti (24 aprel 2021-ci il). – 2021. – s. 95-105.*